

15. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú

VÁRADI TAMÁS

15.1. Bevezetés

A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi osztályán folyó nagyszabású szociolingvisztikai felmérés, amely megbízható adatokat szolgáltat a magyar nyelv Budapesten beszélt változatáról. Ennek érdekében magnetofonos interjú készült 250 adatközlővel, akik a budapesti lakosság statisztikailag reprezentatív mintáját alkotják. A szociolingvisztikai interjú (ld. 15.4.1) módszerével történt adatgyűjtés kiterjedt az élő nyelvhasználat számos olyan, a szakirodalomban vitatott, fontosnak tartott kérdésére, amely az interjú keretei között vizsgálható volt. Az adatok felvétele 1987–89 között történt, a rendkívül munkaigényes feldolgozás jelenleg is folyik. 1998-ban megkezdődött a hangfelvételek digitális változatának elkészítése, és az interjúk anyagának közzététele CDROM-on illetve az Interneten.

15.2. A BUSZI céljai

Kontra (1990) az alábbiakban határozta meg a BUSZI részletes céljait:

1. Az eddigi, írott korpuszokon avagy nyelvészek intuícióin alapuló leírások módosítása és kiegészítése jelentős mennyiségű beszélt nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata révén.
2. A szociológiaiilag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata.
3. A stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek a saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása.
4. Olyan adatok vizsgálata, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha hasonló felvételek készülnek 10–20–30 év múlva.

15.3. Előmunkálatok

A BUSZI munkálatainak tervezése 1985-re nyúlik vissza. Ekkor a majdani terepmunka előkészületeként az MTA Nyelvtudományi Intézet munkatársai és felkért nyelvész kollégák elhatározták, hogy több szempontból elemzés alá vesznek egy spontán beszédmintát. A kísérlet célja az volt, hogy az így szerzett tapasztalatok alapján módszertani útmutatókat fogalmazzanak meg a későbbi munkához.

15.3.1. A gazdagréti anyag vizsgálata

A közös elemzés céljára a gazdagréti lakóközösség kábeltelevíziója által felvett anyagot használták, mely egy tanácstagi jelölőgyűlésen illetve egy lakossági fórumon készült. Ebből egy kb. harminc perces részt mindenki megkapott kazettán, és erről készültek elemzések. Az elkészült tanulmányok között (Kontra, 1988) két téma központi figyelmet kapott: az intonáció és a szünet kezelése.

15.3.2. Az intonáció jelölése

Varga László elkészítette a gazdagréti felvételek intonációs átíratát, mely az általa kidolgozott, hanglejtést, hangsúlyt és a szünetet is jelölő rendszer (Varga, 1987) első gyakorlati alkalmazása. Az 1. ábra részletet közöl a javasolt átírási rendszerből. Bármenyre is alapos, átfogó és egységes az átírási rendszer, gyakorlati számítások arra vezettek, hogy túlságosan költséges lenne alkalmazása olyan tömegű beszéd lejegyzésében, amelyet a BUSZI projektum tervezett feldolgozni.

Hát ↑'mindenekelőtt én|§ 'őszinte ↑'szeretettel és
 ='tisztelettel 'köszöntöm a 'gazdagréti 'lakótelep 'ré-
 gi és 'új|§ 'lakóit.|§ Hát 'tényleg|§ 'körülbelül tán
 'háromnegyed évvel|§ 'ezelőtt voltunk 'itt,| 'akkor is
 5 nagyon sok 'kérdést kaptunk,|§ hát 'reméljük, hogy a
 'mai 'kérdések 'közül|§ már 'sokat 'nem kell, hogy
 'föltegyen a §'kedves 'lakosság,| mert § azért ↑'néhány
 'kérdés azt hiszem 'azóta|§ 'megoldást nyert,| 'lehet,
 hogy nem 'teljeskörűen,| és nem § 'teljes 'mélységé-
 10 be,| hogy ↑'minden szempontból 'megnyugtatóan,| de §
 'biztos, hogy ez a 'lakótelep az 'elmúlt 'háromnegyed
 évbe|§ 'nagyon sokat 'fejlődött,| amibe § 'rendkívül
 nagy 'szerepe van a 'gazdagréti 'lakóközösségnek is|§
 a 'parképítésbe,| a 'házak 'csinosításába,|§ és hát
 15 ↑'mindenképpen 'azoknak a='tanácstagoknak 'is,| akik

1. ábra. Varga László intonációs átírási javaslata

Jelmagyarázat: Az alábbiakban minden dallamhordozó szótagfüzért § betűvel jelölünk, az egyedi szótagokat pedig x betűvel. § szünet (hossza msec-ban); | dallamhídhatar; ↑ emelőjel; = a lesodródás megtörésének a jele; < § emelkedő karakterdallam és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele; / x a skáladallam és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele; x mellékhangsúlyos szótag; < § ereszkedő karakterdallam és az azt indító főhangsúlyos szótag egyesített jele

15.3.3. *A szünet kérdése*

A szünet lejegyzésének mikéntje is egyike volt azon problémáknak, amelyekben döntést kellett hozni a munkálatok megkezdése előtt. A beszédszünet komplex fonetikai-fonológiai jelenség, amely általában akusztikai jelkimaradásban nyilvánul meg. Emellett azonban számos olyan jelenség is okozhat szünet érzetet, amely akusztikai jelként regisztrálható. Ilyen például a hangnyújtás, az egymás utáni hangok közötti természetes alkalmazkodás (igazodás, hasonulás, összeolvadás) elmaradása, az erős nyomatékú hangsúly stb. Fontos eldöntendő kérdés volt tehát, hogy a szünet lejegyzése az észleletre vagy az akusztikai jel mérésére alapuljon. A mért és észlelt szünetek összevetését Váradi Tamás végezte el, saját mérései ill. a Varga László által készített intonációs átirat alapján (Váradi, 1988). Kassai Ilona tanulmánya (Kassai, 1988) a nyelvészek és a nem-nyelvészek által érzékelt szünetek viszonyát vizsgálta. A két tanulmány közös konklúziója az volt, hogy a beszédszünetek helyes lejegyzéséhez célszerű az észleletre támaszkodni (különös tekintettel a tervezett nagy mennyiségű szöveg által felvetett gyakorlati korlátokra), de a lejegyzést lehetőleg képzett nyelvész végezze. A jelölés elsősorban a fonetikai tények regisztrálására irányuljon, azok funkcióit későbbi elemzések feladata feltárni.

A kísérleti tanulmányok ajánlásai és a gyakorlati szempontok megfontolásai alapján a BUSZI az alábbi elveket követi a szünetek lejegyzésében: a jelkimaradásos szüneteket észlelet alapján jelzi, a szünet hosszának becsült fokozatai (rövid, hosszú) feltüntetése nélkül. A szünet érzetét előidéző jelenségek közül a hangnyújtás, és a betűejtés szerepel az átiratban.

15.4. Módszertani kérdések

15.4.1. *A szociolingvisztikai interjú fogalma*

A szociolingvisztikai interjú módszertanát William Labov dolgozta ki (ld. Labov, 1984; magyar fordításban Labov, 1988). A magnetofonnal készített 1-2 órás beszélgetés meghatározott forgatókönyv szerint, a társalgási témakörök előre összeállított készletéből az adatközlő érdeklődése szerint választott témák körül folyik. Az interjú úgy van megszerkesztve, hogy olyan beszédhelyzeteket teremtsen, amelyek az interjúhelyzet kötöttségei ellenére is képesek előcsalni az adatközlő által használt stílusváltozatokat. Labov szociolingvisztikai elméletének központi tétele ugyanis, hogy az emberek beszédében megfigyelhető variabilitás stílusváltás eredményeképp jön létre. A beszélők saját beszédükre irányuló figyelmük mértékében változtatják beszédstílusukat. A legstabilabb, legkövetkezetesebb beszédstílus az ún. alapnyelv, melyet a legoldottabb helyzetekben használnak az emberek.

A szociolingvisztikai interjú alapvető célja a stílusváltozatok széles skáláját rögzíteni, ezen belül is a lehető legközelebb jutni a beszélők alapnyelvéhez. E törekvés ellenében hat az ún. megfigyelői paradoxon (ld. 15.4.5). A stílusváltozatok skáláját az interjúban alkalmazott nyelvi feladatok (szövegek, szólisták felolvasása stb.) széles körével lehet átfogni. A társalgási modulok, vagyis az egy adott témára (pél-

dául halálveszedelem, gyerekkori emlékek, cigánykérdés) irányuló kérdésnyalábok összeállításának egyik fő szempontja az, hogy lekössék a beszélő figyelmét vagyis eltereljék azt saját beszédtevékenységéről.

15.4.2. A vizsgálati kérdések kiválasztása

A BUSZI munkatársai törekedtek az élő nyelvhasználat vitatott, illetve alig, vagy csak hiányosan vizsgált jelenségeinek széles körét bevonni a vizsgálatba. A vizsgálati kérdéseket a nyelvész kollégák javaslatai, a külföldi társ-projektumok tapasztalatai, valamint külön e célból megrendelt javaslattevő tanulmányok alapján Kontra Miklós állította össze. A fontosnak ítélt kérdések közül azonban csak azok kerülhettek be a BUSZI-ba, amelyek vizsgálatára a szociolingvisztikai interjú alkalmas eszköz lehet.

15.4.3. A vizsgálati eszközök megválasztása

A vizsgálati eszközök, azaz az interjú egyes feladattípusai meghatározásakor figyelembe kellett venni a (rendszerint valamilyen ingadozást mutató) vizsgálandó nyelvi jelenséget, műszóval a nyelvi változót, valamint azt a beszédhelyzetet, melyben a nyelvi változót meg akarjuk figyelni. Ez utóbbi tényező az adatközlők saját beszédükre irányuló figyelmét kívánta szabályozni (lásd erről 15.4.5). E többféle szempont is megkívánta a vizsgálati eszközök széles körének használatát. A BUSZI-ban az alábbi feladattípusok szerepeltek:

1. Mondatkiegészítés. Az adatközlő kap egy kártyát, melyen egy olyan mondat olvasható, melynek egyik szava helyett pontok állnak. Az egyik változatban a kártya alsó sarkában a beillesztendő szó szótári alakja áll, a másik változatban nem szerepel a beillesztendő szó (vagyis azt az adatközlőnek kell kitalálnia). Például:

Ebben a nem
mehetsz színházba.

FARMER

A feladat mindkét esetben az, hogy az adatközlő illessze be a mondatba az odaillő szóalakot, majd olvassa fel az egész mondatot.

2. Olvasás. Az adatközlő egy kártyára gépelt rövid szöveget kapott azzal a kéréssel, hogy magában olvassa gondosan át, majd olvassa fel, mintha csak egy barátjának olvasná, akinek most operálták a szemét, és ezért nem tud olvasni. Ez után a terepmunkás megkérte, hogy olvassa fel megint a szöveget, ezúttal azonban olyan gyorsan, ahogyan csak lehet. A normál és gyors tempóban olvasás egyrészt lehetővé teszi bizonyos, feltételezhetően beszédtempótól függő fonológiai jelenségek vizsgálatát, másrészt eltérő mértékű önellenőrzést enged meg

a beszélőnek. Összesen hét felolvasandó szöveg volt, melyek úgy lettek összeállítva, hogy minél sűrűbben tartalmazzák a vizsgált jelenségeket. Az alább közreadott példa kivételesen nem tartalmaz *í, ú* és *ű* betűket, mintha csak régi írógéppel készült volna. Ez a fogás szolgált arra, hogy a régi magyar írógépklaviatúrának a feltételezett hatását vizsgálja a magánhangzó hosszúságra (ld. a 15.7.1 rész 8 pontját).

Jóska barátom, akinek a kabátján két lyuk is van, fölbiztatta a vele hasonszőrü srácokat, hogy irjanak hosszú dolgozatokat – hadd kinlódjanak a tanárok a javítással! Mikor már a sokadik nagyon hosszú dolgozatot javították, a tanároknak fölmerült a gyanu, hogy az ujabban irt dolgozatok nem véletlenül ilyen hosszúak.

3. Minimális párok, szólisták. Mindkét feladatnál az adatközlőnek a kártyára gépelt szavakat kellett hangosan felolvasnia, párosával (pl. *bontsd föl – bonts föl*) vagy ötös-hatos csoportban (pl. *injekció, ember, erdőbe, bontsd föl, egyszer*).
4. Megítélési feladatok. Ezekben a feladatokban az adatközlő Walkman magnóval lejátszott hangfelvételeket hallgatott meg, melyeken minimális párok szerepelnek (pl. *akassza – akasztja, dicsér – dicsér, értem – értém, kint – kint, kertbe – kertben*, és egy úrlapon a megfelelő szám vagy betű megjelölésével kellett megválaszolni az alábbi három kérdést.
 - *Azonos vagy különböző?*
 - *Melyik a helyes?*
 - *ÖN hogyan szokta ejteni?*
5. Riporter teszt. A terepmunkás eljátszik egy kis jelenetet, melyben *felakasztja* a kabátját, *kinyitja* az ablakot stb., miközben az adatközlő hangosan meséli, mit csinál a terepmunkás, mintha csak riporterként közvetítené.
6. A „demográfia” teszt. A *demográfia* szónak a BUSZI felvétele idejében terjedőben lévőnek látszó, új jelentését (‘családtervezés’) vizsgáló modul.
7. A kapcsolkiszedő teszt. Ebben a részben a terepmunkás egy addig Magyarországon jórészt ismeretlennek számító eszköz, a kapcsolkiszedő megnevezését „provokálja” ki (műszóval elicitálja) az adatközlőből az alábbi forgatókönyv szerint:
 - a. A terepmunkás megmutat egy tűzőkapocskiszedőt az adatközlőnek, s megkérdezi: „Látott valaha ilyen tárgyat?”
 - b. A terepmunkás megkérdezi az adatközlőt: „Mi ez?”
 - c. Ha a válasz ez: „Nem tudom, mi ez”, a terepmunkás ezt mondja: „Jó, megmutatom, mire használják”. Ekkor bemutatja a kiszedő használatát.
 - d. A terepmunkás: „Na, mi ez?”
 - e. A terepmunkás felmutatja a tűzőkapcsolót, és azt kérdezi: „Ez mi?”
 - f. A terepmunkás felmutatja a tűzőkapcsokat, és megkérdezi: „Ezek mik?”
 - g. Végül a terepmunkás felmutatja a tűzőkapocskiszedőt, és ismét megkérdezi a nevét.

8. Irányított társalgás. Az interjú gerincét – az előírások szerint legalább fél óra terjedelemben – az irányított társalgás tette ki. Ennek témái a társalgási modulok egy előre megszabott repertoárjából kerültek ki. Ezek között voltak úgynevezett kötelező modulok, melyeket minden adatközlővel szóba kellett hozni, sőt ezeken belül néhányat még a megadott bevezető szöveg szó szerinti elmondásával. Az azonban a terepmunkás belátására volt bízva, hogy milyen sorrendben vezeti fel a társalgási modulokat, és hogy a kötelezőeken kívül milyen egyéb témákról beszélget az adatközlővel.

15.4.4. Az adatközlők kiválasztása

Az adatközlők kiválasztása döntő szerepet játszik az adatok hitelessége szempontjából. A budapesti nyelvhasználat szerteágazó változatait ugyanis csak úgy lehetséges valóságúhően rögzíteni, ha a vizsgálatba bevont adatközlők *reprezentatív mintáját* alkotják a budapesti összlakosságnak. Ez azt jelenti, hogy főbb szociokulturális jellemzőiket tekintetve az egyes csoportokhoz tartozó beszélők ugyanolyan arányban szerepelnek a mintában, mint amilyen arányban előfordulnak a budapesti összlakosságon belül. Ezt **véletlenszerű** mintavétellel lehet elérni, amely biztosítja azt, hogy egy adott szociokulturális réteghez tartozó minden felnőtt Budapesten élő egyénnek azonos esélye legyen a mintába kerülésre.

A reprezentatív mintavételt azzal sikerült biztosítani, hogy a BUSZI előmunkálatai során (1987–88) az MTA Nyelvtudományi Intézete együttműködést alakított ki az egykori Tömegkommunikációs Kutatóközponttal, ahol Angelusz Róbert és Tardos Róbert „Kulturális-kommunikációs rétegződés” címmel folytatott szociológiai kutatásokat. Ezen együttműködés keretében a két intézet 1988 tavaszán kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat egyes kérdéseiről. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat néven ismert felmérést (ld. Kontra, 1994) 832 fővel végeztették el, akik a 18 éven felüli magyar lakosság reprezentatív mintáját alkották a nem, az életkor, az iskolai végzettség, és a lakóhely típusa szerint. Ennek a rétegzett véletlenszerű mintavétellel összeállított országos mintának a budapesti almintája adta azt a 200 főt, akikkel a BUSZI-3 és BUSZI-4 magnetofonos felvételei készültek 1988-ban és 1989-ben. Az elővizsgálat 1987-ben folyt. Ennek neve BUSZI-2; adatközlői különféle iskolázottságú és életkorú csoportokból összetevődő kvótamintát alkotnak: 10–10 tanárral, egyetemi hallgatóval, bolti eladóval, fizikai munkással és szakmunkástanulóval készültek interjúk.

A szociológiai felmérés nemcsak a statisztikailag reprezentatív mintát biztosította a BUSZI számára, hanem a szociológiai háttéradatokat gazdag tárát is, melyben minden egyes adatközlőről ezernél több adat szerepel. A BUSZI tehát a budapesti nyelvhasználat vizsgált kérdéseire szociológiailag értelmezhető adatokat nyújt, és ezen túlmenően lehetőséget ad a nyelvhasználat és a beszélők szociológiai jellemzői közötti összefüggések vizsgálatára is.

15.4.5. *A megfigyelői paradoxon*

A megfigyelői paradoxon lényege, hogy az adatközlőktől olyan beszédstílust akarunk rögzíteni, melyet akkor használnak, amikor nem figyelik őket, és ezért ők sem figyelik saját beszédüket. A BUSZI kutatói számos apró fogással igyekeztek enyhíteni e paradoxon hatását: az interjú az adatközlő által választott helyszínen, általában az otthonában történt. Maga az interjú hossza is segített elfeledtetni az adatközlő ruhájára csíptetett parányi mikrofon jelenlétét. Alkalmanként akkor is sikerült beszédet rögzíteni, amikor az adatközlő nem volt tudatában annak, hogy továbbra is folyik a felvétel. Például az interjú végén a terepmunkás úgy tesz, mintha kikapcsolta volna a magnetofont, de még járátja a szalagot, vagy bejön valaki a szobába, és az adatközlő vele beszél, esetleg telefonhívásra válaszol stb. A döntő tényező azonban a megfigyelői paradoxon leküzdésében a beszélgetést irányító terepmunkás hozzáállása.

15.4.6. *A terepmunkások kiképzése*

Egykori munkajogi és egyéb, nem szakmai okokból kifolyólag az interjúk készítését nem a BUSZI nyelvész kollektívája végezte, hanem tapasztalt szociológiai kérdezőbiztosok. A terepmunkások kiválasztása, kiképzése és tesztelése nagy gondossággal történt. Az interjú céljainak, elemeinek, vizsgálati eszközeinek aprólékos ismerete, a magnetofon és egyéb eszközök rutinos használata mellett alapvető követelmény volt velük szemben az adatközlő iránti nagyfokú empátia. Gondosan ügyelniük kellett arra, hogy kerüljék a fellengzősséget, őszinte érdeklődéssel beszéltesék az adatközlőt az általa fontosnak, érdekesnek tartott témákról, ugyanakkor azonban észrevétlenül, hajlékonyan de hiánytalanul tereljék a szót azokra az ún. „kötelező” témákra, melyekről mindenkit meg kellett kérdezni. (A képzés során sok gyakorlás árán sajátították el azt, hogyan lehet elkerülni a drasztikus témaváltásokat.) Jól kellett ismerniük, hogy az egyes feladatok milyen nyelvi jelenségre irányulnak. Ügyelniük kellett arra, hogy maguk ne használják a vizsgált nyelvi elemet közvetlenül az adott feladatban, másrészt nem mehettek tovább az interjúban, amíg az adatközlő nem ejtette ki a vizsgált nyelvi változót valamelyik változatát.

15.5. **A BUSZI szerkezete**

A BUSZI interjúk előre meghatározott, gondosan felépített forgatókönyv szerint készültek. Az interjú alkotóegységei, az ún. modulok részei külön számozott kártyákra lettek gépelve. Külön kártyakészlet készült az adatközlőnek, amely a nyelvi anyagot tartalmazta a megoldandó feladathoz, és egy másik a terepmunkásnak, amely ezen felül instrukciókat is adott számára. Az ún. **kártyás feladatok** sorrendje kötött volt, ezt tükrözte a kártyák folyamatos számozása is. Ezek előtt, esetleg közben, de leginkább után szerepeltek az **irányított társalgás** moduljai. Bár ideális esetben mind az adatközlő, mind egy külső megfigyelő számára a társalgás teljesen kötetlen, spontán módon folyik az adatközlő érdeklődésének megfelelően, valójában a társalgási modu-

lok kérdései is gondosan meg lettek tervezve, bizonyos esetekben ezeket a terepmunkásnak szó szerint kellett elmondania (felolvasnia). A társalgási modulok azonban egy repertoárt alkottak, melyből bizonyos elemeket a terepmunkásnak feltétlen be kellett vetnie, másokat viszont jó érzéssel, az adatközlőhöz maximálisan igazodva kellett bevezetnie. A társalgási modulok sorrendjére vonatkozólag a terepmunkásnak szinte szabad keze volt.

Egy-egy interjú tartalma tehát teljes egészében nem volt előre meghatározható. Általában egy bevezető, ismerkedő beszélgetés után (ami egyben a BIO modul volt) a kártyás feladatok (mondatkiegészítés, olvasás stb.) következtek, majd az interjút legalább harminc perc társalgás (irányított beszélgetés) zárta.

15.6. A BUSZI változatai

Az interjú forgatókönyvének véglegesítése, tesztinterjúk készítése, majd a terepmunkások kiképzése után a végleges interjúk készítése 1987-ben kezdődött meg. Az ún. BUSZI-2 változat 5 különböző szociokulturális réteghez tartozó 50 adatközlővel készült. Tartalmilag ugyanez az interjú alkotta a BUSZI-3 változatot, amelynek felvételei 1988-ban készültek. A BUSZI-3 kismérvű tartalmi módosítása vezetett a BUSZI-4 változathoz, amelynek interjúi 1989-ben készültek. A BUSZI-2 és a BUSZI későbbi változatai között a lényeges különbség az adatközlők kiválasztásának módjában volt: a BUSZI-2-ben szereplő 50 adatközlő 10–10 fős kvótamintát alkotott, a BUSZI-3 és BUSZI-4 200 adatközlője az ún. rétegzett véletlenszerű mintavétellel lett kiválasztva (Az adatközlők kiválasztásáról részletesebben ld. a 15.4.4 részt.)

15.7. A BUSZI vizsgálati kérdései

A jelen fejezet csupán rövid, leltárszerű ismertetését adja a BUSZI-ban vizsgált kérdéseknek. A vizsgálati kérdések részletes ismertetését, a szakirodalmi hivatkozásokkal alátámasztott indoklását Kontra és Várad (1997) tartalmazza.

15.7.1. Hangtani rész

A vizsgálatok célja az, hogy kiderítsék, mi az (1) társadalmi helyzettől, (2) beszédsebességtől, és (3) stílustól függő disztribúciója egyes fakultatív fonológiai és/vagy fonetikai szabályoknak, szón belül és szóhatáron keresztül? Vagyis milyen különbségek vannak a beszédsebességtől függő változatok, és a beszélőknek a saját beszédüket kísérelő figyelmük nagyságától függő változatok között?

1. *Affrikálódás.* A *ját+szik* → *jáccik* típusú affrikálódás egyesek szerint csak szón belül játszódik le, szóhatáron keresztül nem. Ha ez igaz, akkor a *hatszoros* affrikálódik, a *hat szoros* nem, ellentéti hangsúly esetén *ez nem hat völgy, hanem hat szoros* pedig különösen nem.

2. *Szibiláns hasonulások*, pl. *kis szoba* → *kisz szoba*, *rácsszerű* → *rácszerű*
3. *Palatális asszimiláció*, pl. *látja* → *láttya*.
4. *Hogyan érvényesül a beszélők jelentéskülönítő törekvése?* Mikor homofón a *bontsd fel – bonts fel* pár (ellentétben a *rántsd le – ránts le* párral)? Mikor különböztetődik meg a *lombtalanít* a *lomtalanít*-tól?
5. *Az l kiesése*, pl. *tanútam*.
6. *A t kiesése*, pl. *jelentkezik* → *jelenkezik*, továbbá *bólintgat* – *bólingat*.
7. Van-e Budapesten zárt *ë*? Ha igen, mi a disztribúciója?
8. *Hogyan befolyásolja az íráskép az adatközlők felolvasás közbeni kiejtését?* Másképp olvasnak-e egyes szavakat az adatközlők, ha azokat régi és új írógépen írtuk (pl. *hosszu – hosszú*) vagy ha a Helyesírási Szabályzat 10. és 11. kiadása szerint írtuk őket (pl. *zsüri – zsúri*)? Hogyan viszonyulnak az így kapott adatok a spontánabb beszédbeli adatokhoz?
9. *Morfológia: -ba és -ban*. Mi a *-ban* funkciójú *-ba* disztribúciója a beszédsebesség, a beszédstílusok és a beszélők társadalmi helye szempontjából?
10. *Morfológia: A kontextus hatása a magánhangzó-harmóniára*. Befolyásolja-e az ingadozó toldalékolású idegen szavak toldalékainak hangrendjét a megelőző szavak azonos toldalékainak hangrendje? Egy hipotézis szerint *farmerben* vagy *farmerban*, de *ebben a farmerben* és *abban a farmerban*.
11. *Milyen a társadalmi disztribúciója egyes stigmatizált kiejtési változatoknak*, mint pl. *inekció*, *szofiáne*? Milyen kiejtési változatai vannak egyes régebbi jövevényszavaknak, mint a *nylon – nejlon* és néhány újabbnak, mint pl. *spray – szpré*, *dzsúz – dzsúsz*?
12. Mi a helyzet egyes ingadozó kiejtésű, de szabályosan hosszú magánhangzóval írt szavak kiejtésének terén, mint pl. *színház*, *útiköltség*, *háború*, *fésű* és *hűvös* vagy a *bölcsőde*.

15.7.2. Morfológiai kérdések

1. *A suksük- és a szukszük- ragozás társadalmi megoszlása*.
2. Az *igék feltételes módú* egyes szám első személyű stigmatizált alakjának (*én tudnák*) társadalmi disztribúciója.
3. *Néhány -ik-esen is ragozható ige ingadozása* a beszélők társadalmi helye és a beszélők kontextus-érzékenysége szerint. Az *-ik-es* ragozás a "művelt köznyelv" avagy a választékos stílus jellemzője elsősorban, legkevésbé a felszólító és feltételes módban tartja magát, tehát itt várható a legnagyobb ingadozás. Föltehető, hogy a műveltebbek kontextus érzékenyebbek a műveletlenebbeknél, vagyis a beszédhelyzet függvényében más-más nyelvi formákat használnak.
4. *Jöttek és jösztek*. Az utóbbi a NyKk. szerint a „bizalmas” forma. Nem biztos, hogy csupán az, szintén lehet regionális, vagy társadalmi összefüggése e forma használatának.
5. *Szabadott*. A NyKk. (II:730) szerint a választékosabb nyelvhasználat a "szebb, igényesebb" *szabad volt* szerkezethez ragaszkodik.
6. *Miér – miért*. A *t* a beszédben sokszor kiesik.

7. Birtokrag. pl. *Péter-é*. A birtoklott tárgyak többes számát jelölő toldalék sokszor kiesik, "nyelvtanilag helytelenül", beszéd közben (pl. *A gyerekek Péteré*). Észrevehető-e vajon itt az egyszerűsödés folyamata a mai beszélt magyar nyelvben?

15.7.3. Szintaktikai kérdések

1. Az *-e* kérdőszócska. „A köznyelvben kirívó hiba ... ige kötőhöz, a tagadószóhoz, a névszói-igei állítmány névszói részéhez, összetett igealakban a főigéhez fűzni” (NyKk. I: 458.). Kérdés, mi ennek a stigmatizált mondattani jelenségnek a társadalmi disztribúciója?
2. *természetesen, hogy*. A NyKk. szerint az ilyen típusú szerkezetvegyülések nem nagyon durva hibák. Informális megfigyelések azonban valószínűsítik, hogy itt egy nyelvi változás zajlik napjainkban.
3. *ami* vagy *amely*. A vizsgálatot két dolog indokolja: 1) a *Van valami ebben a dologban, amely nem világos* típusú hiperkorrekció, és 2) az „egyre gyakoribbá váló” *ami* (NyKk I:203 és 206), pl. ilyen mondatokban: *Megérkeztek a könyvek, amiket/amelyeket megrendeltünk*.
4. *Birtokos személyragos tárgy és az ige*. Az említett tárgy mellett az ige ingadozhat határozott (tárgyas) és határozatlan (alanyi) ragozás között. Ingadozás van pl. (a) a partitívusi tárgy mellett: *Mari kimosott/kimosta egy ingemet*, (NyKk. II:960), és (b) a jelzőként használt *minden* + birtokos személyragos tárgy mellett, pl. *Pista minden könyvemet elvitt/elvitte*.

15.7.4. Három lexikai kérdés

1. *felolt* és *felgyújt*. A *felolt* alak „kétségtávol helytelen” (NyKk I:606).
2. *Mit jelent a demográfia szó?* A többé-kevésbé műveletlenek beszédében gyakori jelenségnek tűnik egyes felkapott szavak jelentésváltozásos használata, pl. *Nincs egyetértés a politika és az írók között*, értsd: a politikusok és írók között. *Demográfiát akarunk?* [értsd: népesséppolitikát] *Meg kell adóztatni a gyerekteleneket*. Feltételezhető, hogy az ilyen pontatlanságok elterjedtsége korrelál a beszélők műveltségével, és/vagy szocio-ökonómiai státusával, úgy, hogy a műveltebbek csak a szótári jelentést tulajdonítják a szónak, a kevésbé műveltek nem (csak) azt.
3. *Tűzőkapocskiszedő*. Azt az irodaeszközt, amivel két vagy több papírlapot össze lehet kapcsolni, *fűzőgép*-nek vagy *tűzőgép*-nek is nevezik. A bele való kis fém-szálakat *fűző(gép)-kapocs*-nak, *papírfűző/könyvfűző drótkapocs*-nak, vagy egyszerűen *kapocs*-nak nevezik. Magyarországon 1986-ban még ismeretlen volt az a kis eszköz, amelynek segítségével a tűzőkapcsokat könnyedén, és a kéz vagy lap megsértése nélkül ki lehet szedni az összefűzött lapokból. 1987 első felében megjelentek ezek a kis eszközök az ÁPISZ boltokban. A BUSZI felvételek idején egy új használati eszköz elterjedésének elején tartunk, amikor az eszköznek még gyakorlatilag nincs neve. A hivatalos némenk-

latúrától eltekintve azt mondhatjuk, hogy 1987-ben a szóban forgó tárgynak nincs magyar neve. A BUSZI kapocskiszedő tesztje tehát megpróbálta egy név kialakulásának pillanatát tetten érni *in statu nascendi*.

15.7.5. Irányított társalgás

Helyhiány miatt az egyes társalgási modulok keretében feltett kérdések közül itt csak egyet-kettőt idézhetünk. A társalgási modulok neve mellett zárójelben hárombetűs kódjuk szerepel. XX jelöli a kötelező modulokat. Az idézőjelek között szereplő kérdéseket szó szerint abban a formában kellett feltenni.

1. Életrajz (BIO)
Hol született? Mindig itt élt? (Ha nem, meg kell tudni, hogy mikor hol élt az illető.) Hol születtek a szülei? Mindig ott éltek? Ha nem, mikor, hol?
2. Játék (JÁT)
Gyerekkorában mi volt a kedvenc játéka? Hogy kell ezt játszani? Mik a szabályok? A mai gyerekek mit játszanak?
3. Gyerekkor (GYE)
Milyen volt a gyerekkora?
4. Verekedések (VER)
Gyerekkorában biztos előfordult hogy verekedett. El tudna mondani egy olyan esetet amikor valamiért verekednie kellett?
5. Udvarlás (SZE)
Hogy udvarolt annak idején? Hogy udvarol ma? Hogy udvarolnak a mai fiatalok egymásnak? Egyáltalán udvarolnak?
6. Házasság (HÁZ)
Hogyan ismerte meg a házastársát? Mi kell a jó házassághoz?
7. Halálveszedelem (HAL) XX „Előfordult-e életében az, hogy úgy tűnt, komoly veszélyben forog az élete, vagy hogy súlyosan megsérülhet? Amikor úgy gondolta, hogy 'Na, eddig éltem'?” [Igenlő válasz esetén:] „Mi történt?”
8. Félelem (FÉL)
„Biztos volt olyan, hogy valami/valaki nagyon megijesztette. Mi történt?”
9. Álmodások (ÁLM)
Szokott-e álmodni? Színes képekben? El tudná mondani egy nagyon szép álmát? És egy lidérces álmát?
10. Család (CSA)
Meséljen a családjáról! És a család, amelyben felnőtt?
11. Vallás (VAL) XX
„Mikor kérdezték meg öntől utoljára, hogy milyen vallású? Mit válaszolt? Fontos az, hogy valaki vallásos vagy nem vallásos? Miért?”
12. Barátok (BAR)
Meséljen a barátairól! Mi kell a jó barátsághoz? Mitől romlik meg egy barátság? Volt olyan, hogy egy látszólag jó barátjáról kiderült, hogy nem az?

13. Utcai bűnözés (BŰN)
A közbiztonság folyamatosan romlik Budapesten. Mi lehet ennek az oka? Ön mit tenne a rendőrség helyében?
Magyarországon nincsenek bordélyházak, de van utcai és szállodai prostitúció. Jó, hogy így van? Miért?
14. Iskola (ISK)
Szeretett iskolába járni? Miért? Sokan állítják, hogy az iskolában írni-olvasni sem tanulnak meg rendesen a mai gyerekek. Miért?
15. Munka, foglalkoztatottság (MUN) XX
Manapság sok vállalat csődbe jut. A csődöt a rossz vezetők okozzák, mégis a munkásokat bocsátják el. Igazságos ez így?
Azonos munkakörben, azonos munkáért a nők gyakran kisebb fizetést kapnak, mint a férfiak? Miért van ez így?
16. Abortusz (ABO) XX
„Csehszlovákiában nem kell engedély ahhoz, hogy egy nőnek abortusz műtete legyen, ha nem akar gyereket. Magyarországon ezt engedélyhez kötik, tehát egy nő nem döntheti el szabadon, hogy szüljön-e gyereket. Önnek melyik megoldás a szimpatikusabb, a csehszlovák vagy a magyar? Miért?”
17. Atomerőművek (ATO)
Szükség van atomerőművekre? Miért?
18. Szabadidő (SZI) XX
Mit szokott csinálni szabadidejében? Tíz évvel ezelőtt több vagy kevesebb szabadideje volt? Akkor mit csinált?
19. Vicc (HUM)
Szereti a vicceket? (Ha a válasz: igen) Elmesélne egyet, amit mostanában hallott, amit jónak tart?
20. Etnikai kisebbségek (ETN) XX
Nagyon sokan úgy tartják, hogy a cigányoknak túl jó dolga van Magyarországon. Igazuk van?
Ha ön segédmunkást akarna alkalmazni, s két azonos iskolát elvégzett jelentkező közül az egyik cigány lenne, a másik sváb, melyiket venné fel?
21. Nyelv (NYE)
Az iskolában a tanárai fontosnak tartották a szép magyar beszédet?
Hol beszélnek szépen magyarul az emberek? Miért?
XX Mit gondol, az alábbiak közül kik beszélnek szépen magyarul? a) a vezető politikusok, b) az általános iskolai tanárok, c) a bolti eladók, d) a tizenéves fiatalok, e) a rádió és tévé bemondói, f) a papok? Válasszon ki kettőt!
XX Előfordult-e, hogy valaki önt tegezze, s ez helytelen volt? Mi történt? Miért volt helytelen? Mesélje el! Előfordult-e hogy valaki önt magázta, s ez helytelen volt? Mi történt? Miért volt helytelen? Mesélje el!
Van-e nyelvi/nyelvészeti könyve? Egynyelvű szótára? Kétnyelvű szótára? Milyen? Szokta használni/olvasgatni őket? Szokta-e hallgatni a rádiót és nézni a tévé nyelvművelő műsorait?
22. Adatközlő választása
Van-e valami, amiről nem kérdeztem, de amiről szívesen beszélt/mesélt volna?

15.8. Az adatok feldolgozása

Az átlagosan mintegy két óráig tartó interjúk lejegyzése, adatainak feldolgozása tekintélyes mennyiségű munkát jelent, még ha nem tekintjük is azt, hogy mindez helyenként igen finom különbségek pontos azonosítását kívánja meg. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy a magnófelvételek adatait csakis számítógéppel lehet kezelni. A magnetofon felvételek UHER magnetofonnal, orsós magnetofonszalagra készültek. Az eredeti szalagokról két jó minőségű kazettás másolat készült a lejegyzés céljaira.

A BUSZI kazetták lejegyzését az Élőnyelvi osztály nyelvész munkatársai végzik, akik külön kiképzést kaptak erre a feladatra. A tervek szerint minden lejegyzett interjú két ellenőrzésen esik át. A lejegyzést végző munkatársak egymás munkáját ellenőrzik. Technikailag az adatok rögzítése egy SONY BM 88 típusú professzionális diktafonból és egy számítógépből kialakított munkaállomáson közvetlenül elektronikus közegre történt.

15.8.1. Az adatok tárolása

A BUSZI interjúban felvett anyag az adatok jellege szerint két markánsan eltérő típusra oszlik. Az ún. kártyás feladatok (pl. mondatkiegészítés, szólisták) közös jellemzője, hogy egy-egy meghatározott nyelvi változó elicitálására szolgálnak. Kézenfekvő hát, hogy csak a vizsgált nyelvi változó megfelelő alakja kerüljön rögzítésre. Az ilyen feladatok során kapott válaszok lejegyzésére egy adatbázis rendszer a legmegfelelőbb.

Az irányított társalgás rögzítése más eljárást igényelt, mivel annak tartalma gyakorlatilag előre megjósolható, és ezért az adatok nem táplálhatók egy olyan azonos struktúrájú keretbe, mint amilyet egy adatbázis megkövetel. Az interjúk ezen részét szövegszerkesztő programmal rögzítik a 15.8.1.2 pontban leírtak szerint.

15.8.1.1. Az adatbázis

A BUSZI „kártyás” feladataiból nyert adatok egy relációs adatbázis rendszerbe kerültek. A rendszer megtervezésénél először is itemekre kellett bontani a magnetofonnal rögzített válaszokat. Minden egyes item egy-egy nyelvi változó változatait tartalmazza. Egy tesztmondat egyszerre több nyelvi változó vizsgálatára is szolgáltat adatot. Például a 15.4.3 részben bemutatott példamondat kiegészítése (*farmerben/farmerban/farmerbe/farmerba*) alkalmas a magánhangzó-harmónia illetve a (bVn) változó (a toldalékvégi nazális elem megléte vagy hiánya) vizsgálatára. Az itemekre bontás mellett meg kellett határozni az illető nyelvi változó alakváltozatait, melyeknek numerikus kódja került az adatbázisba a válasz értékeként. (Természetesen mindig van lehetőség egy előre meg nem jósolt alakváltozat rögzítésére megjegyzés formájában.)

Az olvasási feladatok is hasonló módon lettek feldolgozva, mivel az összefüggő szövegek tulajdonképpen olyan összeállítások, amelyek gyakran tartalmazzák a vizs-

gált változókat. Az adatbázisba tehát csak azok a nyelvi változók kerültek, amelyek kedvéért az egész narratív szöveg keletkezett.

Minden interjú összesen 692 itemet tartalmazott. Ez természetesen nem 692 különböző nyelvi változót jelent, hiszen a BUSZI célja egy-egy nyelvi változó vizsgálata különböző beszédstílusokban és beszédtempóban. Az adatbázis kiépítése egyelőre az elemi adatok rögzítésének a szintjénél tart, azaz 692 önálló megfigyelést tartalmaz az adatközlő nyelvhasználatáról. Későbbi feladat az azonos nyelvi jelenségek (pl. ikes igeragozás), vagy nyelvi változók vizsgálatára szolgáló itemek összekapcsolása.

15.8.1.2. A lejegyzés

A BUSZI irányított társalgásának szövegét nagyrészt szabványos helyesírás szerint rögzítik. Mint láttuk (15.3.2) a kemény gyakorlati korlátok miatt még a prozódiai jegyek nagy részének lejegyzéséről is le kellett mondani, a fonetikai leírásra ilyen tömegű anyagnál gondolni sem lehetett. Ez azonban nem feltétlen jelenti azt, hogy a BUSZI átírat néhol nem rögzít egész finom fonetikai distinkciókat. A szokásos írásképet sűrűn gazdagítják a szövegbe illesztett speciális kódok, jelek. Ezek néha a szöveg tényleges elhangzásának egyes jegyeit (hangnyújtást, hangkiesést, hezitációt, önkorrekción) illetve a beszédhelyzet kísérőjelenségeit (az adatközlő nevet, köhög stb.) örökítik meg, vagy például a lejegyző bizonytalanságát rögzítik. Szintén külön kódok jelölnek meg olyan alakot, melynek a sztenderdtől eltérő használatát csak az adott kontextus ismeretében lehet eldönteni, pl. a *-ban* helyett használt *-ba* alak.

A lejegyzés általában megkülönböztetett figyelemmel kezeli azokat a hangtani jelenségeket, melyekre a kártyás feladatok irányultak, ezeken túlmenően azonban a kiejtési változatokat (ideértve a nyelvjárási alakok használatát is) a köznyelvi norma szerinti alakban tartalmazza.

A majdani automatikus feldolgozás érdekében a szövegátírat szigorú alaki előírások szerint készült. Minden sor bal oldalán az adatközlő és a társalgási modul kódja szerepel, mellette a sor száma az illető modulban. Ezt követi a beszélő (a = adatközlő, t = terepmunkás) azonosítója, majd annak jelölése, hogy a sorban szereplő beszéd új megnyilatkozás kezdete, folytatás vagy párhuzamos beszéd. A lejegyzési szabályzat részletesen megtalálható (Várad, 1998a) 47–55. oldalán illetve a www.nytud.hu/buszi/ címen. Az alábbi rövid részlet egy átíratból talán elegendő minta a szöveglejegyzés illusztrálására.

B7206tem 2a1407 LM 1989.03.08.

B7206tem 001 t: Előfordult-e, hogy önt (ma) valaki tegezte, □ és

B7206tem 002 t ez helytelen volt.

B7206tem 003 a: Hohyhogy helytelen volt?

B7206tem 004 t: Hát hogy valaki tegezte, □

B7206tem 005 a: Ja.

B7206tem 006 t: magát valaki hogy úgy mondjam letegezte esetleg.

B7206tem 007 a: Persze. Igen.

- B7206tem 008 t: És ez és ez helytelen volt. *Mer<t> modjuk a *
- B7206tem 009 a: *Hát szerintem*
- B7206tem 010 t> Igen. Na ezt fejtse ki, *hogymint*
- B7206tem 011 a: *Ja, hogy mikor volt.*
- B7206tem 012 t: mondja el, hogy mi volt ez az eset, és hogy *mi
- B7206tem 013 t (erről a véleménye)*
- B7206tem 014 a: *Ja, hogy mondjak* egy esetet. Hú. Ühüm. Mikor úgy 2a1425
- B7206tem 015 a éreztem, hogy letegeznek, ugye. Ühüm. Phú. Hú, az
- B7206tem 016 a nehéz lesz földézni. De biztos, hogy volt már ilyen,
- B7206tem 017 a tudom, mer<t> emlékszem rá, csak most a szitura nem
- B7206tem 018 a emlékszem.
- B7206tem 019 t: Há<t> mondjuk, mi ez a z= ö mi ennek a letegezésnek a
- B7206tem 020 t tipikus formája, és hogy mi az amit maga határozottan
- B7206tem 021 t elutasít esetleg. 2a1509
- B7206tem 022 a: Hát azért mer<t> én mondjuk fiatalabb vagyok és akkor
- B7206tem 023 a egy akárcsak pár évvel idősebb is vagy mit tom
- B7206tem 024 a nagyobb termet vagy valami odajön hozzám és akkor
- B7206tem 025 a há<t> nem kell azt mondani, hogy haver vagy valami,
- B7206tem 026 a csak éppen én mindenkit magázok, szova<l> én
- B7206tem 027 a szigorúan betartom ezt a izét.
- B7206tem 028 t: Igen.
- B7206tem 029 a: És én ezt kellemetlennek érzem, hogyha megkérdezés
- B7206tem 030 a nélkül azt mondja, hogy „te”.
- B7206tem 031 t: Ühüm.
- B7206tem 032 a: Én mindenkihez úgy fordulok akármi lennék, magamZ
- B7206tem 033 a először lema= magázom s utána
- B7206tem 034 t: Igen. igen.
- B7206tem 035 a> ha megengedi.
- B7206tem 036 t: Igen.
- B7206tem 037 a> Mondjuk ez kellemetlen is egy idő után, mer<t> mer<t>
- B7206tem 038 a nem tudja, mit csináljon, de hát ezzel nem én 2a1536
- B7206tem 039 a talál<l>tam ki, ez így van.
- Jelmagyarázat:* szünet; <l> l-kihagyás (15.7.1. 5. pont); () a leíró bizonytalan abban, mit hall; ö rövid hezitáció; * egyidejű beszéd; <Z> azonosíthatatlan beszéd; <t> t-kihagyás (15.7.1. 6. pont); <=> félbehagyott szó kiegészítése.

15.8.2. A digitalizálás

A BUSZI hangarchívuma kb. 500 órányi hangfelvételt tartalmaz. A magnetofon-szalagok állapota idővel óhatatlanul romlik. Az archiválás kezdettől fogva súlyos gondként és felelősségként merült fel. Az utóbbi évek technológiai fejlődését kihasználva 1998-ban megkezdődött a hangfelvételek elektronikus közegre vitele. Ez azt jelenti, hogy az eredeti analóg hanganyagról digitális felvételek készülnek, melyek CDROM-ra kerülnek. A CDROM a magnetofonszalagnál sokkal tartósabb, ellenállóbb hordozó közeg, amely ráadásul minőségcsökkenés nélkül sokszorosítható.

A digitalizálás nemcsak a hanganyag archiválását szolgálja. A hangfelvételek nyers tömbmásolása mellett beindult a már lejegyzett interjúk hypertextes, multimé-

diás változatának a kidolgozása. Ez lehetővé teszi, hogy az interjú szövevényes szerkezetében menük segítségével eligazodjunk, és a kívánt helyre ugorjunk, másrészt a lejegyzett részt meg is hallgassuk. Ezzel közkinccsé válhat a BUSZI értékes anyaga. További részletek a www.nytud.hu/buszi/ Internet címen találhatóak.

15.9. Előzetes eredmények

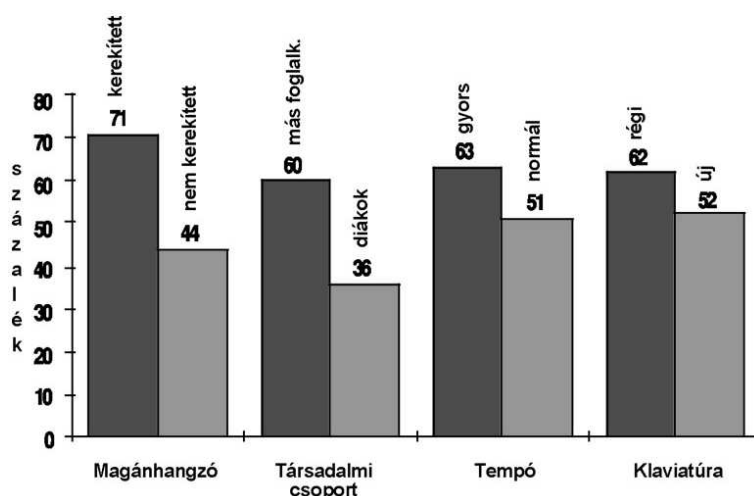
A BUSZI interjúk lejegyzése a jelenlegi körülmények között még hosszú éveket vesz igénybe. Az Élőnyelvi osztály feladata egyelőre elsősorban a felvett hanganyag gondos megörökítése, lejegyzése. Az ebben a részben említett kutatások csupán alkalmi, előzetes vizsgálatoknak tekinthetők, melyek egy-egy kérdést ragadtak ki a BUSZI által figyelt jelenségek széles köréből. Szükségszerűen részeredmények abban a tekintetben is, hogy csak azokra az adatokra támaszkodhatnak, melyek a tanulmány készültkor (1999 tavaszán) rendelkezésre álltak. Ezek azonban csupán töredékét képezik a felvett anyagnak.

15.9.1. Az írógép hatása a magánhangzó hosszúságra

A szakirodalomban több évtizednyi hagyománya van annak a feltételezésnek, hogy a hiányos írógép-klaviatúra kihatással van az érintett magánhangzók rövidülésére (ld. Juhász, 1940; Pásztor, 1967), de empirikus adatokkal senki nem vizsgálta a kérdést; vö. azonban Kassai Ilona átfogó tanulmányát a magánhangzó hosszúság ingadozásáról (Kassai, 1991).

Susan Pintzuk és társai (Pintzuk et al., 1995) szigorú statisztikai vizsgálatnak vetették alá a BUSZI-ban gyűjtött anyagot az írógép hatásáról a magánhangzók hosszúságára (ld. 15.7.1. rész 8. pontját). Összesen nyolc tényező hatását vizsgálták a VARBRUL programcsomag (Sankoff, 1988) segítségével. Ezekből négy nyelvi (a magánhangzó típusa, a beszédtempó, a a vizsgált magánhangzót követő hang és a szón belüli helyzet) négy pedig külső faktor volt (az íráskép, a beszélő, társadalmi csoport, és nem). A 2. ábrán látható az a négy tényező, mely a nyolc közül statisztikailag szignifikáns módon hatással volt az érintett magánhangzók hosszúságára. Ebből kitűnik, hogy az írógép-klaviatúra hatása valóban összefüggést mutat a tesztben szereplő magánhangzók rövid ejtésével — igaz ugyan, hogy ez volt a négy közül a leggyengébb tényező.

Ebből azonban „nyelvromlásra” következtetni azt jelentené, hogy túl szoros kauzális viszonyt tételezünk fel a helyesírás és a nyelv fonológiai rendszere között. Az elemzések alapján a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a „magyar írógépek hiányos billentyűzete elvileg legalábbis kiválthat magánhangzó rövidülést. De számos egyéb tényezőt meg kellene vizsgálni, mielőtt az írógépet lehetne okolni a magyar magánhangzórendszer változásáért.” Nem volt ismeretes ugyanis, hogy a magyar lakosság mekkora hányada s milyen mértékben olvas írógéppel írt szöveget szemben a nyomtatott szöveggel. Azt sem tudjuk, hogy milyen mennyiségű régi írógép-klaviatúrával írt szöveget kell a beszélőknek olvasniuk ahhoz, hogy fonológiai rendszerük megváltozzék (Pintzuk et al., 1995, p. 24).

2. ábra. Szignifikáns magánhangzó-rövidülést okozó változók hangos szövegolvasáskor (Pintzuk és munkatársai 1995 nyomán)

15.9.2. A stílusváltozatok szerepe a BUSZI-ban

Amint láttuk, a BUSZI a vizsgálati eszközök egész sorának bevetésével az adatközlők beszédét a lehető legtöbb stílusváltozatban igyekezett rögzíteni. Váradi (1995/96) azt a kérdést vizsgálta meg, hogy milyen összefüggés mutatkozik a különböző feladatokban feltételezett önfigyelés mértéke és a nyelvi teljesítmény között. Más szóval, milyen eredményes volt az a törekvés, hogy az interjú keretei között különböző figyelemszintet kívánó beszédstílusokat „hívjanak elő” az adatközlőkből.

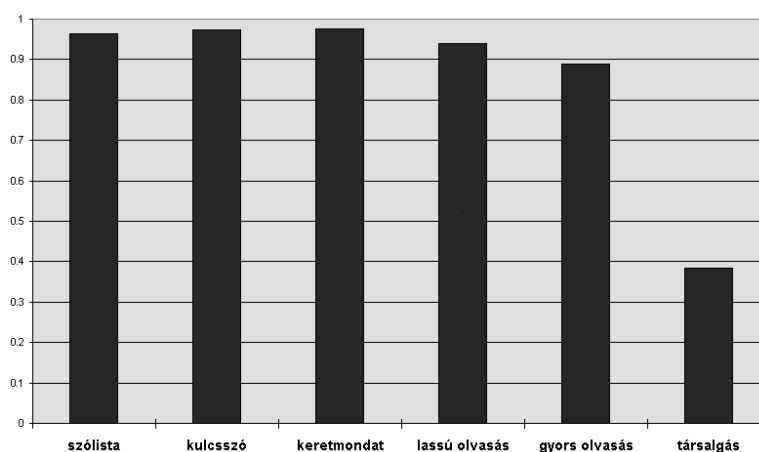
Az 1. táblázat a BUSZI feladatait a feltételezett önfigyelés mértéke szerint csökkenő rangsorban mutatja be.

1. táblázat. BUSZI feladatok a feltételezett önellenőrzés csökkenő mértéke szerint

Feladat	Önellenőrzés
minimális párok	1
szólista	1
mondatkiegészítés (kulcsszó)	2
szóra kérdezés	2
mondatkiegészítés (keretmondat)	3
lassú olvasás	4
riporter teszt	4
gyors olvasás	5
kapocskieszedő teszt	5

A megfigyelt nyelvi változó a (bVn) volt (ld. Kontra, 1998), amely több szempontból is rendkívül alkalmasnak mutatkozott. A (bVn) változó használata élesen elkülönül az írott és beszélt nyelvhasználatban. Az a tény, hogy írásban szinte semmi ingadozást nem mutat, azt jelzi, hogy a beszélők mentális grammatikájában a *-ban/ben* alak szilárdan az inessivusi funkcióhoz kötődik. Feltételezhetjük tehát, hogy a *-ba/be* alakot inessivus-i funkcióban használó beszélők *-ban/ben* alakot szándékoznak használni, de ténylegesen mégis *-ba/be* alakot ejtenek ki. Ez különösen relevánssá teszi a tudatosság és az önfigyelem kérdését. További kedvező körülmény, hogy nem stigmatizált használatról van szó, és viszonylag sűrűn fordul elő a spontán beszédben.

A 3. ábra a (bVn) változó standard változatának használatát mutatja be a vizsgált kontextuális stílusokban. Azonnal kitűnik, hogy élesen elválnak az irányított társalgás a tesztfeladatoktól, amennyiben társalgás közben statisztikailag szignifikánsan kevesebbszer fordult elő a standard *-ban/ben* alak. Ugyanakkor — ellentétben a feltételezésekkel — a tesztfeladatok gyakorlatilag nem mutatnak különbséget a (bVn) változó standard használatát tekintetében.

3. ábra. A (bVn) változó standard használatának aránya a beszélők önellenőrzésének függvényében (1 = standard használat)

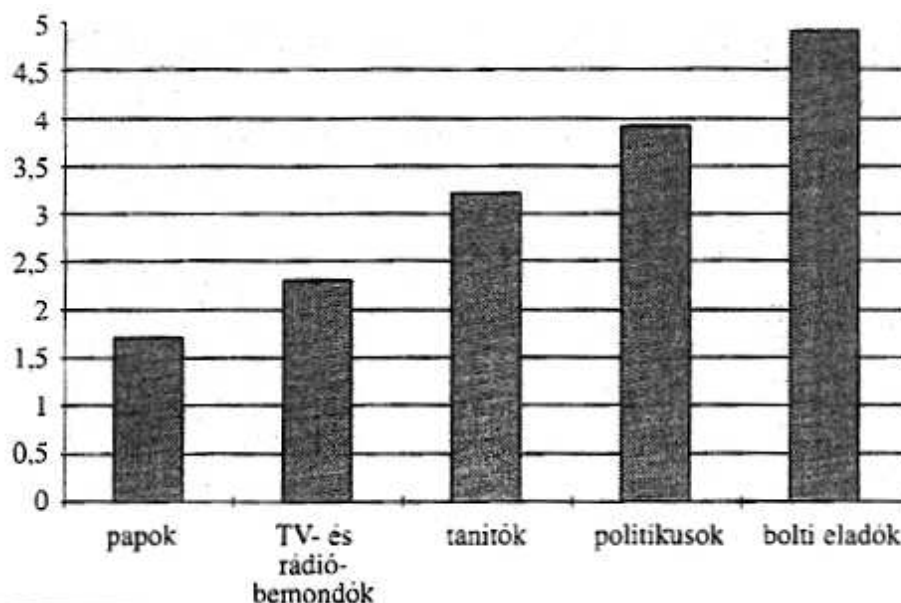
15.9.3. A nyelvről szóló vélekedések („folk linguistics”)

A BUSZI társalgási moduljai között kiemelt szerepet kapott a nyelvi modul, amelynek célja többek között az, hogy feltérképezze az adatközlőknek a nyelvről vallott nézeteit. Ennek keretében arról kérdezték őket, hogy szerintük kik beszélnek szépen magyarul? (A kérdés pontos szövegét ld. a 21. pont alatt a 15.7.5. részben.)

Bartha és Borbély 27 adatközlőnek az erre a kérdésre adott válaszait elemezte statisztikailag és tartalomelemzéssel. A 4. ábra mutatja a válaszokból megrajzolható rangsort a kérdezett foglalkozású csoportok megítélése között. Az adatközlők foglalkozása, azaz a BUSZI-2 öt foglalkozási kategóriája (ld. 15.4.4), nem mutatott statisztiz-

tikailag szignifikáns korrelációt a válaszokkal, míg az adatközlők neme egy esetben mutatott gyenge statisztikai összefüggést az adott válasszal: a férfi adatközlők a politikusokat némileg magasabbra értékelték, mint a nők.

A válaszok szövegének vizsgálatából kiderül, hogy a papok beszédét választékos szókinccsük, a képes kifejezések, metaforák miatt értékelik nagyra, a rádióbemondók beszédét ugyan magasra helyezték, de bizonyos kritikai megjegyzésekkel is illették: beszédhibásak, selypítenek, raccsolnak, közhelyeket használnak. Hasonló megjegyzéseket találhatunk a politikusok beszédével kapcsolatban: dagályos, közhelyes, értelmetlen, fantáziatlan stb.

4. ábra A „Kik beszélnek szépen magyarul” kérdésre adott válaszok rangátlagai
($N = 29$, alacsony érték = szép beszéd)

A nyelvi modul egyéb kérdéseire adott válaszokból a szerzők leszűrnek továbbá, hogy a nyelvművelés, az iskolai anyanyelvi oktatás kevés hatást mutat az adatközlők nyelvhasználatára és a nyelvvel kapcsolatos nézeteikre. Az adatközlők iskolázottsági szintje pozitív korrelációban áll az adatközlők nyelvi tudatosságával, de egyben a nyelvváltozás iránti toleranciájukkal is.

*

A BUSZI-ra vonatkozó ismeretek a „Working Papers in Hungarian Sociolinguistics” sorozat 2.–4. kötetében található. A második kötet (Kontra és Váradi, 1997) a BUSZI céljainak, módszertanának és tartalmának áttekintő ismertetését nyújtja. A harmadik kötetben (Váradi, 1998a) található az adatok feldolgozásának részletes ismertetése. A negyedik kötet (Váradi, 1998b) tételesen felsorolja a BUSZI összes ítemét és az alkalmazott feladatokat, társalgási modulokat. A sorozat elektronikus kiadása a BUSZI honlapon, www.nytud.hu/buszi/ is megtalálható.

A BUSZI anyagának a felhasználásával illetve a BUSZI-ról írott tanulmányok listája megtalálható a Kontra Miklós (1997) által összeállított bibliográfiában, ami szintén olvasható elektronikus alakban az Élőnyelvi osztály honlapján www.nytud.hu/ril/socio/. A BUSZI keletkezésének tudománytörténeti hátterét (Kontra, 1995) írta meg.

Irodalom

- Bartha, Csilla és Borbély, Anna. Ongoing Folklinguistic Research Based on the Survey of Spoken Hungarian. Kézirat. A 12. Szociolingvisztikai Szimpóziumon (London, 1998) tartott előadás szövege, 1998.
- Juhász, Zoltán. Rontja-e a gépírás a magyar nyelvet? *Magyarosan* 9, 1940, 59–61.
- Kassai, Ilona. A szünet kérdésköre a szövegjegyzésben. In: Kontra, Miklós szerk. *Beszélt nyelvi tanulmányok*, Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1988, 22–44.
- Kassai, Ilona. Hol tart a magyar magánhangzók időtartamának ingadozása? Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulságai. *Magyar Nyelvőr*, 1991, 115:69–80.
- Kontra, Miklós szerk. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1988.
- Kontra, Miklós. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány*, 1990, 1990/5: 512–520.
- Kontra, Miklós. Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *MNy*, 1994, 90: 333–345.
- Kontra, Miklós. "No CARE-packages, please — We are Hungarians": The climate before, during and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: *When East Met West: Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc (contributions to the Sociology of Language 68)*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York, 1995, 143–164.
- Kontra, Miklós szerk. *Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája 1987–1997*. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi osztály, Budapest, 1997 július.
- Kontra, Miklós. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor, Klára szerk. *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 1998, 9–22.
- Kontra, Miklós és Váradi, Tamás. *The Budapest Sociolinguistic Interview, Version 3*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 2. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, December, 1997.
- Labov, William. Field Methods of the Project on Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John és Sherzer, J. szerk. *Language in Use: Readings in Sociolinguistics*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1984, 28–53.
- Labov, William. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka módszerei. *Szociológiai Figyelő*, 1988, IV(4):22–48. (Labov, 1984 fordítása).
- Pintzuk, Susan, Kontra, Miklós, Sándor, Klára és Borbély, Anna. *The Effect of the Typewriter on Hungarian Reading Style*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 1. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest,

- September, 1995.
- Pásztor, Emil. Az írógépek és a helyes kiejtés. In: Grétsy, László és Szathmári, István szerk. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967, 172–173.
- Sankoff, David. Variable rules. In: Ammon, Ulrich, Dittmar, Norbert és Mattheier, Klaus J. szerk. *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society*, 2. kötet. de Gruyter, Berlin, 1988, 984–997.
- Varga, László. Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*, III. kötet, Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1987, 91–119.
- Várad, Tamás. A beszédszünet szubjektív és objektív regisztrálásának összevetéséről. In: Kontra, Miklós szerk. *Beszélt nyelvi tanulmányok*, Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1988, 44–59.
- Várad, Tamás. Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica*, 1995/96, 43(3-4):295–309.
- Várad, Tamás. *From Cards to Computer Files: Processing the Data of the Budapest Sociolinguistic Interview*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 3. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, January, 1998a.
- Várad, Tamás. *Manual of the Budapest Sociolinguistic Interview Data*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics No. 4. Linguistics Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1998b.